

Det moderna samhällets paradox

Per Månson

Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap

2016

Inledning

När man talar om det moderna samhället kan det vara lämpligt att skilja mellan tre olika nivåer i analysen av detta samhälle. Man kan, för det första, tala om det moderna samhället som ett *objektivt* fenomen, eller med andra ord undersöka vilka speciella sociala strukturer och institutioner som utmärker det. Man kan också, för det andra, förstå det moderna samhället utifrån dess subjektiva aspekt, vilket innebär att man uppmärksammar *den moderna människan* och studerar hur hon tänker och handlar i ett samhälle som kallas modernt. Man kan slutligen även utgå från en *diskursiv* nivå där man analyserar *talet om* det moderna samhället, hur uppfattningar om detta samhälle har konstruerats i olika teorier om modernitet. Den diskursiva nivån handlar om vilken självförståelse som utvecklats i det moderna samhället, vad som anses skilja det från andra, icke-moderna samhällen, och denna nivå är, som vi kommer att se, en viktig del av förståelsen av det moderna samhället.

Alla forskare som analyserar det moderna samhället håller dock inte med om denna nivå-uppdelning. Det finns, speciellt inom postmodern samhällsteori, en tendens att reducerar frågan om det moderna (och postmoderna) samhället till den tredje diskursiva nivån, där varje försök att analysera både dess objektiva och subjektiva aspekter betraktas som "stora berättelser om det moderna" som i sig själva konstituerar och konstruerar moderniteten. Oberoende av vilken ställning man intar i denna debatt kan man ändå av rent analytiska orsaker göra en sådan uppdelning, även om relationerna och den ömsesidiga påverkan mellan den strukturella, kulturella och diskursiva nivån kanske är det som främst utmärker det moderna samhället. Detta innebär att det faktiskt finns sociala strukturer och institutioner som skiljer det moderna från icke-moderna eller för-moderna samhället, medan frågan om relationen mellan modernitet och en eventuell postmodernitet främst handlar om olika syn på den diskursiva nivån. I det sen- eller postmoderna samhället kan de viktigaste sociala institutionerna vara relativt lika de som finns i det moderna samhället, medan den subjektiva "människonivån" och kanske främst den diskursiva nivån kan uppvisa stora skillnader. Därför handlar ofta debatten mellan så kallade "modernister" och "postmodernister" främst om vilken nivå som definierar de olika epokerna.

Det finns därför minst tre frågor att besvara om man utifrån en sådan nivåuppdelning som skisseras här skall försöka bestämma de viktigaste dragen i det moderna samhället. Den första frågan handlar om vilka sociala institutioner som bär upp det moderna samhället och hur dessa skiljer sig från sociala institutioner i icke-moderna samhällen. Den andra frågan handlar om hur människorna är eller har formats i det moderna samhällets "struktur", givet att det alltid måste finnas något slags överensstämmelse mellan de institutionaliserade handlingssystemen och de människor som utför handlingarna. Den tredje frågan handlar om vilken kollektiv självförståelse som utvecklas i ett modernt samhälle, och hur denna "kollektiva moral" förhåller sig till både den objektiva sociala strukturen och till de moderna människorna och tvärtom.

Modernitet i tid och rum

Även om olika modernitetsforskare inriktar sin analys på olika nivåer torde de flesta hålla med om att det moderna samhället, sett som en abstraktion eller en idealtyp, är en *historisk* företeelse. Det har funnits ett eller flera andra samhällstyper som föregått det moderna samhället, liksom det – med stor sannolikhet – kommer att efterträdas av något sorts i bokstavlig mening "efter-modernt" samhälle. Detta betyder att definitionen av det moderna samhället delvis hänger samman med vilka historiska epoker det anses ingå i. Epoker är ju något som skapas i efterhand, när historien är känd. I den verkliga historien följer dag efter dag, vecka efter vecka, år efter år och sekel efter sekel, och inga epoker kan förutsägas i förväg och knappast ens anas av samtiden. Det finns dock i litteraturen en utbredd uppfattning att förutsättningarna för ett modernt samhälle uppstod i Europa under senmedeltidens 1200- till 1400-tal, som övergick i ett förmodernt och tidig modernt samhälle under 1500- och 1600-talen, medan det moderna samhällets uppkomst (dock inte dess totala genomslag) ofta dateras till upplysningen under 1700-talet och "de dubbla revolutionerna" mot slutet av seklet, den engelska industriella revolutionen och den franska sociala och politiska 1789 och framåt.

Under 1800-talet får en kombination av sociala institutioner som utvecklats från renässansen och framåt och som kommit att ses som utmärkande för det moderna samhället – den moderna nationalstaten, den allt mer utvidgade ekonomiska marknaden och den nya rationalitet som utmynnar i det vetenskapligt tänkande som var förutsättningen för den tekniska utvecklingen – sitt genombrott i allt större del av världen. De europeiska stormakterna försökte tvinga på resten av världen denna modernitet, och USA dök mot slutet av seklet upp som en ny konkurrent på världsmarknaden i såväl ekonomiskt som politiskt hänseende. Det är också under denna period som utvecklingsoptimismen är som störst. Senare under 1900-talet uppmärksammas alltmer modernitetens negativa sidor, alltifrån den största chock människorna dittills upplevt – det första världskriget med dess meningslösa masslakt och dess "avkom-

lingar” bolsjevismen i Ryssland och nazismen i Tyskland – till det andra världskriget med dess efterföljande atombombshot under kalla kriget och den allt försämrade mänskliga livsmiljön mot slutet av seklet. Det är mot denna bakgrund teorin om ”det postmoderna stadiet” uppstår som en insikt om att det inte bara är modernitetens fiender som orsakar de negativa sidorna, utan att de också finns som en integrerad del av själva moderniteten.

Mot slutet av 1900-talet återkommer dock utvecklingsoptimismen i bred skala. Främst berodde detta på kommunistregimernas fall i Östeuropa, och att de kvarvarande kommunistiska staterna antingen började övergå till en marknadsekonomi eller stagnera i svält och fattigdom. Modernitet, i betydelsen (västerländsk) demokrati och (kapitalistisk) marknad, blir nu åter universell. De flesta problem i världen anses kunna lösas med denna modernitet. När så den nya fienden efter den tidigare konkurrenten kommunismen – islamistisk fundamentalism – kunde framställas som ”anti-modern” har modernitetens egen självuppfattning om ”framsteg”, ”utveckling” och ”välstånd” åter kommit att dominera på den diskursiva nivån. Samtidigt befinner sig viktiga sociala institutioner i allvarliga svårigheter och många ”moderna människor” verkar inte vara så tillfredsställda med sina liv, även om de har en förhållandevis hög standard. Det är i denna situation vi lever i idag som är något av en paradox i det nutida moderna samhället.

Här finns inte plats att i detalj gå igenom det moderna samhällets viktigaste institutioner eller diskussionen om ”den moderna människan”, eller ens vilka försök till självförståelse som utvecklades från renässansen och framåt. Men övergripande sett handlar det om den nya nationsstatens uppkomst och institutionalisering, om upplysning och privat ägande, om industriell massproduktion, sociala rörelser och den parlamentariska demokratins genombrott. Vad gäller det moderna samhällets självförståelse bidrog tänkare och filosofer som Hobbes, Montesquieu, Locke, Rousseau, Kant och Hegel och de nya ekonomerna i Adam Smiths efterföljd med analyser av det samhälle som höll på att växa fram. Många av dessa analyser var preskriptiva, dvs. föreskrev hur samhället *borde* vara ordnat. Det är egentligen första med August Comtes positivism som den moderna samhällsvetenskapen börjar komma till ”det positiva stadiet” i sin utveckling från teleologi och metafysik. Men samtidigt som samhällsvetenskapen rekommenderas att använda sig av naturvetenskapens metoder för att analysera och förklara hur det moderna samhället fungerade, kom själva uppfattningen om ”det tredje vetenskapliga” (och underförstått ”bästa”) stadiet att bli en dominerande del av den diskursiva självförståelsen om det egna samhället. ”Vetenskap”, såväl natur- som människo- eller samhällsvetenskap, är både en av det moderna samhällets viktigaste institutioner och en viktig del av den diskursiva självförståelsen.

Det moderna samhällets drivkrafter

Vad det gäller mera omfattande samhällsvetenskapliga teorier om det moderna samhället är det först under 1800-talets andra hälft som det är möjligt att urskilja de viktigaste dragen i detta samhälle. Man kan t.o.m. säga att det är just utforskandet av detta nya samhälle, dess nya institutioner, dess struktur och dess drivkrafter, som skapar den moderna samhällsvetenskapen. De olika samhällsvetenskapliga disciplinerna – historia, nationalekonomi, statsvetenskap, socialantropologi, etnologi, psykologi etc. – kom att rikta sig mot olika delar av det moderna samhället. Historia studerade det förgångna, nationalekonomi den nya kapitalistiska marknadsekonomin, statsvetenskap den moderna nationsstaten, socialantropologi analyserar icke-moderna, ”primitiva” samhällen, etnologi forskar om det egna folkets traditioner och seder och psykologi den nya individualistiska moderna människan. I denna specialisering kom den tidigare fasens försök att fånga det moderna samhällets helhet att gå förlorad. Både t.ex. de skotska filosofernas analyser av det moderna ”civila samhället” och Hegels grandiosa försök att finna dess riktning och ändamål – förverkligandet av Frihet och Förnuft – kunde ännu se de inre motsättningarna i det nya samhället, men den samhällsvetenskapliga differentieringen som utvecklades under 1800-talets senare del innebar att frågan om det moderna samhällets övergripande struktur kom att bli en fråga för ytterligare en samhällsvetenskaplig disciplin som formeras runt sekelskiftet: sociologi. Man kan till och med säga att det blev sociologins uppgift att vidareföra de tidigare analysernas holistiska perspektiv på det moderna samhället, och trots att även denna disciplin utvecklades mot en inre fragmentering och specialisering under 1900-talet kom denna uppgift fortsatt att vara en viktig del av sociologins vidare utveckling.

Det är omöjligt att i detta sammanhang gå förbi tre av den tidiga samhällsvetenskapens giganter: Karl Marx, Max Weber och Émile Durkheim. Även om de alla tre fick ett stort inflytande på flera av de samhällsvetenskapliga disciplinerna under 1900-talet är det främst deras stora frågor om det moderna samhällets ”vadan och varthän” (varifrån kommer det och åt vilket håll utvecklas det) som gett dem deras status som sociologins klassiker. För att börja med Marx är det viktigt att komma ihåg vilken fas av det moderna samhällets utveckling han levde i. Marx verkade mellan 1840 och 1880, och det som utmärker denna period är först och främst den kapitalistiska ekonomins genombrott, som resulterar i en enorm ökning av varuproduktionen och den samhälleliga rikedomen men också resulterade i nöd, fattigdom, prostitution och social utslagning. Denna paradox finns inte bara i Marx’ analyser utan resulterade även i en begynnande arbetarrörelse som också den kom att införlivas i hans analys. Det viktiga med Marx ur denna aspekt är inte hans spridda uttalanden om ett framtida socialistiskt eller kommunistiskt samhälle, utan hans försök att förstå och förklara ”det borgerliga samhällets rörelselagar”.

Att ekonomin var den drivande kraften i det nya samhället upptäckte Marx relativt tidigt i sin vetenskapliga utveckling, men frågan var hur den fungerar och vilka drivkrafter den har. Det som skiljer den nya ekonomin från den tidigare feodala är, enligt Marx, både det nya samhällets klassförhållande och drivkraft i produktionen. Det tidigare det feodala samhället hade varit ett ståndssamhälle som producerade för att hålla de direkta producenterna vid liv och ge de övre stånden möjlighet till ett gott eller överdådigt liv, medan det nya klassamhället befriade människorna från alla tidigare fasta band. Möjligheten att använda denna frihet skiljde sig dock markant mellan klasserna. Där majoriteten av samhällsmedborgarna hade "friheten att sälja sin arbetskraft eller dö av svält", kunde den egendomsägande minoriteten använda sina resurser till att ytterligare öka sin rikedom. Det låg så att säga i det nya samhällets "grundbult", förhållandet mellan kapital och arbete, att produktionens inriktning mot att ständigt skapa ett större värde reproducerade klassförhållandet vilket ständigt skapade både en allt större rikedom och en allt större fattigdom.

Men det som framför allt utmärker det moderna samhälle är enligt Marx dess febriga inriktning på förändring, erövring, nedrivandet av alla förmoderna förhållanden som står i vägen för kapitalets erövrande av världen. I det moderna samhället kommer "allt som är fast att förflyktigas". Drivkraften bakom detta är visserligen de moderna produktionsförhållandena, men "kapitalets omätliga begär efter mervärde" tvingar sin logik även på icke-ekonomiska områden så att till slut hela det moderna kapitalistiska samhället förvandlas till en gigantisk marknadsplats där "allt som människor förut ansett som omöjligt att försälja... – dygd, kärlek, övertygelse, kunskap, samvete etc. – har blivit en handelsvara".¹ Om man så vill kan man uppfatta detta som förutsägelse om marknadsekonomins slutgiltiga seger hundra år senare.

Även om den största delen av Marx' analys av det moderna samhället handlar om hur och varför den nya ekonomin revolutionerar alla samhällsförhållanden lyfter han också fram vissa konsekvenser för den moderna människan. För det första uppmuntrar den nya ekonomin genom sitt funktionssätt girighet, egoism och utvecklar ett förtingligat synsätt på människor som "produktionsfaktorer". För det andra medför lönearbetet, nödvändigheten att sälja sin arbetskraft för att få medel till sitt livsuppehälle, att den mänskliga förmågan att producera sina förnödenheter reduceras till ett medel att överleva på fritiden. Arbetet blir ett påtvingat ont som "arbetaren skyr som pesten". För det tredje kommer det som egentligen är människornas egen skapelse – samhället – att uppfattas som en organism som lever sitt eget liv som man måste anpassa sig till. Ytterst är det den ekonomiska sfärens som "tvingar" alla människor att anpassa sig till dess inriktning på mervärde, eller för att uttrycka det med ett nutida talesätt: "Ekonomin kräver att...".

¹ Marx 1949:28.

Om den kapitalistiska ekonomin enligt Marx är den viktigaste institutionen i det moderna samhället finns det enligt Weber en ännu viktigare faktor som bestämmer dess utveckling. Denna faktor handlar om en tilltagande rationalisering, som visserligen inte uppstår i det moderna samhället men som där får sitt genombrott. Rationaliseringen handlar om att tidigare traditionella och värdemässiga tankesätt, handlingar och samhällsförhållanden allt mer ersätts av målrationala tankesätt, handlingar och förhållanden. Målrationalitet innebär att kalkylera vilka medel som på det mest effektiva sättet leder till vissa mål, och den kommer enligt Weber att genomsyra det moderna samhället och bli dess viktigaste institution. Den är grunden för såväl ett nytt avmystifierat förhållningssätt gentemot naturen – som ”avförtrollas” – som ett byråkratiskt organiserande av människorna i det moderna samhället. Den moderna naturvetenskapen bygger alltifrån sin uppkomst på 1500-talet på tanken att naturen är möjligt att rationellt utforska och förklara med allmänna lagar, liksom den moderna staten med dess ökade skatteuttag och skapande av nya värnpliktsarméer kräver att befolkningen mäts och vägs enligt enhetliga mallar och att lagar införs som bygger på generella principer. ”Det enskilda fallet” underordnas i det moderna samhället universella lagar och regler.

Även den kapitalistiska ekonomin är en del av denna ökande rationalisering och kalkylerbarhet. Weber vänder sig dock mot tanken att kapitalismen bygger på mänsklig girighet. En sådan psykologisk egenskap har mängder av människor uppvisat under historiens gång. Kapitalismen bygger snarare på en *rationaliserad girighet*, en förmåga att kunna kalkylera utgifter och intäkter, bygga upp en fungerande byråkratisk arbetsorganisation och kunna påverka marknaden genom reklam och andra försäljningsknep. En kapitalism som fungerar är därför en genomorganiserad företeelse, och det är när dess abstrakta regler inte fungerar som systemet hamnar i kris. Samtidigt innebär både den moderna statens och den kapitalistiska ekonomins rationalisering att det mänskliga livet alltmer förtunnas på mening. Människor fastnar alltmer i en ”järnbur av varor och förordningar” och måste själva ”skapa sina gudar”. Den moderna människan är utelämnad till sig själv att finna en mening med sitt liv, och denna *meningslöshet* är den andra sidan av den tekniska och administrativa utvecklingen i det moderna samhället.

Om Marx kritiserar det kapitalistiska samhället för att dess klassmässigt baserade modernitet bara är en ”halv modernitet”, en modernitet för ett litet fåtal, och Weber uttrycker den kulturpessimism som bredde ut sig runt det förra sekelskiftet, kan den tredje klassikern, Durkheim, sägas vara en representant för en i grunden optimistisk inställning till det moderna samhället. Även om han såg problem och faror betraktade han ändå utvecklingen mot ett allt mer differentierat och komplext samhälle som en frigörelse från det gamla samhällets hårda sociala tryck mot konformitet och likriktning. Förutsättningen för denna nya individuella frihet fann Durkheim i den ökande arbetsdelningen i det moderna samhället. Denna arbetsdelning

utgör en också objektiv grund för uppkomsten av en ny kollektiv moral i samhället. Där tidigare det visserligen funnits olika grupper och stånd som levde efter skilda moraliska föreställningar hade varje grupps sociala tryck mot sina medlemmar varit så starkt att det i stort sett var omöjligt för den enskilde individen att utveckla någon form av djupare individualitet. I det nya samhället, med ett brett spektrum av nya sociala roller, funktionella differentiering och större möjligheter för individen att själv utforma sin livsbana, krävs att det utvecklas en ny kollektiv moral som delas av människorna för att samhället inte skall falla sönder. Det moderna samhället kan inte som det förmoderna integreras med hjälp av tydliga övergripande regler som ger varje människa en plats och en identitet, ett slags trygghet som också innebär en ofrihet.

Den nya kollektiva moral som kan delas av alla människor i det moderna samhället bygger således på samhällets strukturella differentiering. Eftersom det kollektiva trycket inte längre kan forma människorna finns det bara en grund att bygga en kollektiv moral på, nämligen att alla människor, vilken position eller vilket yrke de än har, är individer. Därför kommer det moderna samhällets att utveckla en ”moralisk individualism”, där individen blir ”helig” och där individuella rättigheter och skyldigheter utgör grunden. Individualismen är därför ett kollektivt fenomen i det moderna samhället, en kollektiv ideologi som förenar människor och får dem att dela samhällets grundläggande värden och normer. Människor uppfattar sig som individer, men eftersom alla människor gör det hålls samhället samman av denna kollektiva uppfattning. För Durkheim var USA, med den utvecklade individualism som uttrycks av ”the American dream”, ett exempel på hur det moderna samhället trots individualiseringsprocessen kan finna en fungerande integrationsform.

Den största faran det moderna differentierade samhällets löper är enligt Durkheim att arbetsdelningen löpte amok så att det uppstår ett *anomiskt* tillstånd i samhället. Detta innebär, enkelt uttryckt, att det saknas alla former av reglering av arbetsdelningen, kanske främst inom ekonomin. Det finns inga övergripande moralsystem som begränsar individens omätliga begär, som talar om vad som är möjligt att uppnå. Individer som utlämnas till sig själva ser inga gränser för vad som är möjligt att göra, för det är endast samhället, sedd som ett kollektiv, som har auktoriteten att inpränta den moraliska individualismen som en *kollektiv* moral på den enskilde individen. Problemet är att staten, som ett uttryck för kollektivet, hamnar på för långt avstånd från individen, och därför föreslår Durkheim inrättandet av en nivå mellan staten och individen som ligger närmare den senare men ändå har auktoritet att skapa regler. Dessa så kallade *korporationer* skall bygga på arbetsplatser eller yrkesgrupper och innehålla representanter för olika kategorier, vara vertikalt organiserade och så småningom kunna ta över ledningen över, ja till och med ägandet av, företaget. För att det differentierade moderna samhället med dess ”moraliska individualism” skall kunna fungera måste

varje individs livschanser i största möjliga mån vara likvärdiga, och Durkheim menade t.ex. att arvsrätten måste avskaffas så småningom för att utjämna skillnader i förmögenhet mellan olika individer.

Dessa tre – Marx, Weber och Durkheim – kom alla att spela en oerhört viktig roll under 1900-talet. Deras insats handlade inte bara om att de gjorde viktiga analyser av ett samhälle som höll på att växa in i moderniteten. Lika viktigt är att de också påverkade det samhällsvetenskapliga tänkandet i dess försök att analysera det moderna samhället, och därmed det moderna samhällets självförståelse. Marx kom också att spela en oerhört viktig politisk roll, genom att hans teorier efter hans död kom att formas till en ”ism” som antogs av den framväxande arbetarrörelsen mot slutet av 1800-talet, varav en riktning utvecklades till ”kommunism” efter den ryska revolutionen 1917.² Weber kan ses som en av källorna till den vetenskapskritiska riktning som förknippas med Frankfurtskolan, fenomenologi, feminism och postmodernism. Durkheim, slutligen, kom med sin tro på vetenskapens praktiska nytta – att som en läkare kunna diagnostisera samhällets sjukdomar och ge recept för att bota dem – att följas av den tradition som brukar kallas ”social engineering”, en roll som ekonomi kommit att fylla de senaste decennierna.

Det är givetvis omöjligt att säga i vilken mån enskilda tänkares analyser har trängt ut i det allmänna medvetandet, men i den mån de får efterföljare som i sin tur får efterföljare som i sin tur lärs ut i läroböcker, kommer på kultursidorna och talas om i media, införlivas ofta en visserligen förenklad, men ändå poängfull föreställning i det allmänna medvetandet. Freud är ett bra exempel på detta, liksom Sartre var det några decennier runt mitten av 1900-talet. Att Marx är – eller i varje fall var till för något decennium sedan – välkänd som namn beror nog mer på kopplingen mellan hans namn och den regim som ledde Sovjetunionen under 74 år än på djupare kunskap om hans teorier. Med Weber och Durkheim är det lite svårare att se ett direkt inflytande på ”det moderna samhällets självförståelse” under 1900-talet. Här finns snarare utgångspunkten i den skola inom samhällsvetenskapen som växte fram vid Harvard-universitetet på 1940-talet och som förknippas med Talcott Parsons’ strukturfunktionalism.

Parsons inflytande på samhällsvetenskapen i mitten av 1900-talet var enormt, främst inom sociologi men också inom närliggande discipliner som t.ex. statsvetenskap. Hans gigantiska försök att utveckla en heltäckande samhällsteori på en syntes av Weber och Durkheim har ofta anklagats för att ge en statisk bild av samhället. Det stämmer såtillvida att ett fungerande samhälle enligt Parsons inte har större konflikter, men då måste det ha utvecklat sin modernitet eller ”funktionella komplexitet”. Därför innehåller Parsons’ systemteori också en moderniseringsteori, en teori om hur förmoderna samhällen kan utvecklas mot moderniteten om

² För en analys av hur och varför Marx’ teorier utarbetades till en ”proletär världsåskådning, se Månson 1987.

bara ”gamla traditioner” som hindrar gången mot det moderna undanröjs. Målet för utvecklingen var, som många påpekade under 1970-talets parsonskritik, det amerikanska samhället efter segern i andra världskriget. USA växte då fram som den dominerande makten på jorden, ekonomiskt, politiskt, kulturellt och inte minst ideologiskt. Man ledde också kampen mot den andra supermakten, Sovjetunionen, som stod för en alternativ moderniseringsväg. I denna värld fanns det tre världar, en som var modern (de utvecklade kapitalistiska länderna), en som försökte bli modern med minst sagt omoderna metoder (de socialistiska länderna) och en som var outvecklad och fattig och som kallades ”tredje världen”. Problemet var att de två första världarna försökte knyta den tredje världen till sig, och det var detta schackspel på världsnivå som var det verkliga innehållet i det kalla kriget. Speciellt när det visade sig att ”det socialistiska blocket” vann insteg i land efter land (Kina, Nordkorea, Vietnam, Kuba, Angola etc.) blev det än viktigare för den första världen med USA i spetsen att försöka vinna andra länder i tredje världen genom att erbjuda en annan moderniseringsväg än den socialistiska.

Det var givetvis inte abstrakta begrepp som ”funktionella ekvivalenter”, inriktning på ”achievement” eller ”systemadaption” i Parsons’ teorier som trängde in i det kollektiva medvetandet. Men hela det synsätt som dominerade USA under 1950- och första delen av 1960-talet innan Vietnamkriget delade landet stämde väl med grunddragen i den strukturfunktionalistiska moderniseringsteorin. Detta innebär inte att Parsons’ teorier enbart var ideologiska konstruktioner i meningen att han anpassade sina teorier till det rådande samhällsklimatet. Påverkan gick minst lika mycket åt andra hållet, från akademiska kretsar till politiska kretsar till media. Han och hela den strukturfunktionalistiska skolan bidrog med en liten bit till utformandet av självbilden hos ett segrande och välmående amerikanskt folk. Men denna lilla bit gjorde det möjligt att skapa sig en uppfattning om vilken roll USA skulle i världen – som frihetens försvarare och som ett ideal som alla fria människor i hela världen borde sträva efter.³

Att outvecklade länder saknar institutioner som finns i utvecklade länder kan låta som en truism, men är en av de viktigaste insikterna i mycket av den moderniseringsteori som dominerade runt mitten av 1900-talet. Frågan var varför dessa institutioner saknades, och – inte minst – vad man kunde göra för att utveckla dem. Parson utvecklar här ett tema som delvis kommer från Weber och delvis från Durkheim, nämligen att i det moderna samhället utvecklas skilda livssfärer med olika rolluppsättningar. Därför måste den moderna människan lära sig att spela en mängd olika roller, samtidigt som rollen skall vara funktionell för det system den ingår i. I utvecklade samhällen har denna differentiering inte skett utan ekonomi, politik och kultur ingår i ett enda handlingssystem. Tillskrivna roller (vem man föds som) är

³ Som Nils Gilman påpekar var moderniseringsteorin ”således inte bara en diskurs om vad som höll på att *hända* i tredje världen, den var också en diskurs om vad Förenta staterna *redan var*” (Gilman 2003:57),

viktigare i utvecklade samhällen än förvärvade roller (vem man väljer att vara), något som hindrar individuell mobilitet. Kollektivets makt är större och känslor spelar större roll i de förra, medan individen går sin egen väg och är mer känslomässigt neutral i de senare. Utifrån ett sådant (givetvis mycket mera komplext) ”modernitetsindex” kunde man gradera var olika länder låg på ”moderniseringsvägen”, ungefär som man några årtionden senare kom att konstruera index på hur långt de före detta socialistiska staterna hade kommit i sin ”demokratiska utveckling” eller ”transition till marknadsekonomi”. I länder där USA ville understödja en moderniseringsprocess, t.ex. i Filipinerna, försökte man först skapa en inhemsk medelklass som kunde leda det underutvecklade samhället mot en amerikansk modell genom privatisering av statlig egendom och införandet av en kapitalistisk marknadsekonomi.

Hela denna moderniseringsteoretiska diskurs utsattes för häftig kritik under 1960- och 1970-talen. Alternativa teorier lanserade, som t.ex. André Gunder Franks ”beroendeskola” eller Franz Fanon i *Jordens fördömda*. Enligt detta synsätt var tredje världens länder utvecklade på grund av att de västliga makterna hade skapat deras underutveckling när de koloniserade dem, och sedan höll dem kvar i ett strukturellt beroende även efter den formella självständigheten uppnåtts. Även den nya vänster som växte fram i Vietnamkrigets skugga bidrog med kritik av Parsons som sågs som ett uttryck för ”borgerlig vetenskap”. Dessa ”anti-moderniseringsteorier”, eller rättare sagt ”multimoderniseringsteorier”, spelade en viktig roll som uttolkare av samtiden för främst många unga runt 1970 och de fick ett stort genomslag eftersom de kunde ge förslag på hur den samtida världen skulle förstås. Världen var inte längre svart-vit, ont stod inte längre mot gott, utan det fanns olika vägar framåt, baserat på olika traditioner och mål. USA behövde inte vara mänsklighetens slutgiltiga mål. Det skall dock inte förnekas att det fanns en del människor som kastade om den tidigare bilden så att svart nu blev vitt, ont blev nu gott, och för dem fanns det återigen bara en utvecklingsväg, den socialistiska.

Insikten om att det kan finnas olika vägar mot det moderna samhället såg ändå underförstått det moderna samhället som det mål alla länder strävade efter, även om det fanns en mycket större bredd i uppfattningarna om hur ett modernt samhälle kunde se ut. Under 1950-talets slut och 1960-talet utvecklades inom sovjetologin – studiet av Sovjet – en ”konvergens-teori” som menade att de västliga demokratiska marknadsekonomierna och de socialistiska planekonomierna alltmer skulle komma att likna varandra. I västvärlden höll välfärdsstaten på att utvecklas på ett sätt som påminde om den allomfattande socialistiska staten i öst som sörjde för ”livet mellan vaggan och graven”. I den kapitalistiska världen hade det lilla familjeföretaget alltmer ersatts av storföretag och jättelika trustar, som liknade de gigantiska sovjetiska industrikomplexen. Båda sortens företag leddes av en professionell klass av företagsledare, som alla hade som mål att driva företaget så effektivt som möjligt, vare sig

resultatet tillföll staten eller aktieägarna. Även inom politiken såg man konvergenstendenser då t.ex. de lobbygrupper som sökte påverka politiken i Washington misstänkt liknade de lobbygrupper från olika delar av det sovjetiska samhället som "lobbade" i Moskva. Kanske var det inte heller, menade man, en stor skillnad mellan de båda amerikanska partierna å ena sidan och det sovjetiska kommunistpartiet å den andra. Var inte Demokraterna och Republikanerna mera lika varandra än de konservativa och reforminriktade falangerna i Sovjet var det? På så sätt framstod inte längre USA som moderniseringens mål, samtidigt som "det moderna samhället" ändå var målet för utvecklingen. Dessa teorier försvann efter de sovjetiska invasionerna i Tjeckoslovakien 1968 och Afghanistan 1979. Därefter blev det vanligare att uppfatta Sovjetunionen som ett "ondskans imperium" som man bara kunde krossa, inte en stat man kunde leva med. När så de kommunistiska regimerna försvann en efter en kunde den senaste fasen av moderniseringsteoriernas utveckling inledas.

Moderna teorier om det moderna

När den amerikanske statsvetaren Francis Fukuyama 1989 triumfatoriskt utropade "historiens slut"⁴ gav han en rubrik till den mängd transitionsteorier som växte fram inom främst nationalekonomi och statsvetenskap under 1990-talet. Bakgrunden till dessa teorier fanns i demokratiseringsvåg som svepte genom södra Europa och Sydamerika under 1970- och 1980-talen. En annan bakgrund fanns paradoxalt nog i Pinochets militärkupp i Chile 1973, som inledde en ekonomisk transition av den tidigare keynsianskt uppbyggda välfärdsstaten utifrån en nyliberal monetaristiska ekonomisk teori.⁵ Denna nyliberalism gick sedan segrande över världen, där både den amerikanske presidenten Ronald Reagan och "järnlady" i Storbritannien Margret Thatcher genomförde "systemskiften" som senare följde även i de flesta andra välfärdssamhällen.

När kommunistregimerna störtades runt 1990 befann sig den nyliberala ekonomiska teorin på höjden av sitt inflytande, och därför kom de östeuropeiskt inriktade transitionsteorierna att kombinera tidigare teorier om demokratisering med teorier om omvandling av ekonomin. Grunden i denna nya moderniseringsteori liknar dock på flera punkter den moderniserings-teori som dominerade i mitten av 1900-talet. Den kapitalistiska marknadsekonomin och det västerländska parlamentariskt politiska systemet sågs nu åter som de viktigaste institutionerna i det moderna samhället, och människorna i transitionssamhället måste lära sig att bli ekonomiskt rationella och effektiva, och forma politiska partier som i fria val kämpar om den poli-

⁴ "Vad vi bevittnar är kanske inte bara slutet på det kalla kriget, eller avslutningen på en speciell period av efterkrigshistorien, utan slutet på historien som sådan, dvs. slutpunkten av mänsklighetens ideologiska utveckling och förallmännigandet av den västliga liberala demokratin som den slutliga formen av mänskligt styre." (Fukuyama 1989).

⁵ För en översikt över bakgrunden till 1990-talets transitionsteorier, se Linz & Stepan 1996.

tiska makten. Med hjälp av organisationer som Världsbanken och Internationella valutafonden fick de tidigare socialistiska staterna stora lån och bidrag mot att de ändrade sin ekonomi och sitt politiska system i riktning mot marknad och demokrati.

Resultatet av denna östeuropeiska transition mot kapitalistisk marknad och politisk demokrati är blandad. De före detta socialistiska stater som har ansökt om medlemskap i EU har generellt sett haft lättare att utvecklas mot det moderna samhället, dels för att de haft konkreta konvergenskrav att uppfylla och dels för att de har tidigare erfarenhet av dessa institutioner. Ju längre österut man går, desto sämre har länderna lyckats inrätta de ekonomiska och politiska institutioner som sägs utgöra grunden för ett modernt samhälle. Här har diskussionen om varför vissa länder lyckats sämre tagit två vägar. Dels har tanken på ”path dependency” – uppfattningen att de historiska traditionerna i ett land spelar en viktig roll i utvecklingen – återkommit, dels har främst antropologer och etnologer analyserat hur de olika systemskiiftena har uppfattats av människorna i deras vardagsliv. På den diskursiva nivån innebar dock transitionsteorierna att det västliga samhället åter kom att stå som modell för hur det moderna samhället skall se ut.

Redan innan kommunismens fall hade hela idén om modernisering utsatts för en kritisk granskning av nya samhällsvetenskapliga riktningar som feminismen och postmodernismen. När så 1970-talets nyvänster under 1980- och 1990-talet övergick i nya sociala rörelser kom själva grundidén om modernisering som något i sig gott och eftersträvansvärt att ifrågasättas. Feminister kritiserade en av grundinstitutionerna i det moderna samhället – patriarkatet – och postmodernisterna förnekade det holistiska samhällsbegreppet som sådant och rationalitetens möjlighet att forma ett bra samhälle. Det senaste decenniet har olika former av neokoloniala teorier och globaliseringsteorier ytterligare fördjupat kritiken av moderniseringsteorins etnocentrism. De flesta av dessa teorier har onekligen trängts ut i det allmänna medvetandet, något som den globala ”antiglobaliseringsrörelsen” visar, även om det är som alltid ungdomar som först anammar nya tänkesätt.

Vid sidan av dessa riktningar finns det ett antal inflytelserika teoretiker som även om de inte direkt kan sägas ingå i moderniseringsparadigmet ändå har en hel del att säga om det moderna samhället. Eftersom en övervägande del av den nutida samhällsvetenskapen analyserar det samtida västerländska samhället, och detta samhälle ses som prototypen för det moderna samhället, skulle en överblick över dagens debatt kunna inrymma material för åtskilliga böcker. Här skall avslutningsvis bara lyftas fram några enskilda tänkare och deras poänger i synen på det moderna samhället som kan bidra med en ytterligare komplexitet i förståelsen av det.

Fransmannen Michel Foucault ger i sina analyser en radikalt annorlunda bild av moderniseringsprocessen än den gängse inom moderniseringsteorin. Han ser processen underifrån, ur

de utstötta och offrens perspektiv, och kan med hjälp av det karaktärisera det moderna samhället som en ny maktform som utövas med hjälp av olika vetenskapliga diskurser. Den individualisering av människorna som många teoretiker pekat på i övergången från förmoderna till moderna förhållanden är samtidigt enligt Foucault en ny form av disciplinering som allt mer bygger på självdisciplinering. Istället för att institutionaliserade auktoriteter som kyrkan eller en enväldig kung offentligt bestraffar sociala avvikelser, som därmed får en avskräckande effekt, måste den moderna människan internalisera samhällets allmänna normsystem och själv ta ansvar för sin anpassning. I det moderna samhället är därför människorna inte mera fria än tidigare, snarare är de mer ofria eftersom de uppfattar anpassningen till samhällets maktformer som en självvald och frivillig underkastelse.

Tysken Jürgen Habermas är, trots sin ålder, en av de mest inflytelserika i diskussionen om det moderna samhällets uppbyggnad, utveckling och problem, genom att han i sin teori om moderniteten förenar alla tre nivåer i analysen. Dels ser även han den ekonomiska marknaden och den moderna välfärdsstaten som två viktiga institutionaliserade system i det moderna samhället som bygger på en *instrumentell rationalitet*, men han lyfter även fram den subjektiva nivån genom att föra in människornas *livsvärld* och dess *kommunikativa rationalitet*. Det är här, i ”systemens koloniserande av livsvärlden”, som det viktigaste problemet finns i det moderna samhället.⁶ Systemen – främst de ekonomiska och politiska – blir alltmer globalt integrerade, medan den kulturskapande och identitetsformande sociala integrationen i människors livsvärld blir allt mer lokalt förankrad. Det är därför som t.ex. EU-projektet har utvecklats så långt på systemnivå – ekonomisk och politisk integration – medan en europeisk kultur och en europeisk identitet har haft svårt att slå rot. Habermas ser också många av de nya sociala rörelserna – kvinnorörelsen, miljörorelsen, den alternativa globaliseringsrörelsen etc. – som spontant framvuxna proteströrelser mot ekonomins och den centraliserade politikens dominans över livsvärlden. Det är därför denna typ av rörelser har en så tydlig identitetsskapande funktion. Habermas menar att det finns en ”outvecklade demokratisk potential” i de politiska diskussioner som förs utanför den etablerade politiken, därför att den kräver en övertygande argumentation där inte talares position, utan ”styrkan i det bästa argumentet”, vinner gehör. Modernitetens genomslag betyder således inte bara en utbredning av det instrumentella förnuftet som t.ex. Weber menade, utan också en ökning av det kommunikativa förnuftet som formar människor till kulturella varelser som kan se världen ur olika perspektiv.

Engelsmannen Anthony Giddens, slutligen, tidigare rektor vid det prestigefyllda London School of Economics, har inte bara analyserat vad han kallar det senmoderna samhället, utan också kunnat påverka samhällsutvecklingen i sin roll som rådgivare åt Labours tidigare ledare

⁶ Detta är en liknande tanke som Weber formulerade i uttrycket att den moderna människan alltmer blir fångad i ”en järnbur av varor och förordningar”.

Tony Blair och en av konstruktörerna bakom partiets ”tredje väg”. Vad gäller den institutionella modernitetens uppkomst lyfter han liksom andra moderniseringsteorier fram kapitalism/industrialism med dess tekniska utveckling och nationalstaten med dess krigsindustri och ökade kontroll av medborgarna som viktiga kännetecken. Ifråga om den nutida moderniteten ligger Giddens relativt nära teoretiker som t.ex. Immanuel Wallerstein och Manuel Castells med deras teorier om det kapitalistiska världssystemet och det nutida globala nätverkssamhället. Den globala ekonomin och inte minst den moderna informationsteknologin har, tillsammans med allt mer omfattande expertsystem, gjort att människors handlingar allt mer förlorat sin förändring i ett här och ett nu, de har blivit ”disembedded” (bortlyfta ur sitt konkreta sammanhang).

Giddens’ bidrag till teorin om det moderna samhället finns också i hans analyser av den ”radikaliserade modernitetens konsekvenser” för människorna. Här målar han i ett flertal böcker upp bilden av den moderna människan som genom att hon lyfts ut ur sitt sociala sammanhang är osäker på sin identitet, känner existentiell otrygghet, är kroppsfixerad och narcissistisk, lider av ätstörningar och utövar en plastisk sexualitet istället för den tidigare sexualiteten som förknippades med en romantisk kärlek. Men just genom att den senmoderna människan ställs inför med ett stort antal konkurrerande värde- och normsystem tvingas hon reflektera över olika alternativ och välja sin livsstil och själv forma sin identitet. Dessa nya livsvillkor för den senmoderna människan har också institutionaliserats i olika expertsystem för livsstilar och personliga problem som offentligt diskuteras i media.

Mot en ny modernitet?

Det är uppenbart att livsvillkoren för människor som idag lever i det moderna samhället (kanske främst i västvärlden) har förändrats oerhört mycket under de runt 250 år som gått sedan upplysningsfilosoferna på 1700-talet proklamerade en och ville skapa en ny värld i frihet, styrd av det mänskliga förnuftet. Vi har gått från ett samhälle styrt av adel och mer eller mindre enväldiga kungar, med skarpa gränser mellan stånden och hårda regler om vilka handlingar som kunde utföras, till ett mer eller mindre flytande samhälle med oskarpa gränser och mängder av skilda värde- och normsystem som konkurrerar med varandra. Det rationella tänkandet i form av den moderna vetenskapen har i grunden omvandlat världen, alltifrån ångkraft, elektricitet, telegrafi, bensinmotorn och telefoni till atomkraft, radio och television och nu senast de datoriserade globala informations- och kommunikationssystem som påverkat och förvandlat vår vardag bara under de senaste decennierna.⁷ Finns det då något som gör att

⁷ En fin beskrivning av utvecklingen under 1900-talet gav en dam som fyllde 100 år under år 2000 och som intervjuades i ett TV-program. Hon var alltså född år 1900, och när hon fick frågan om vad hon såg som det viktigaste som hänt under 1900-talet svarade hon: ”När jag var liten fanns det inga knappar att trycka på”.

man ändå kan kallade hela denna utveckling för en speciell epok, och vad skulle i så fall vara det som utmärker denna epok? Är denna epok på väg att ta slut och vad kommer i så fall efter?

De flesta som analyserat hela eller delar av denna epok verkar vara överens om att omvandlingen av ekonomin och utvecklandet av nya system för politisk styrning, som senare i och med den parlamentariska demokratins genomslag fick ny legitimitet, inledde den moderna tiden. Kopplat till upplysningens tilltro till förnuftet innebar det att såväl ekonomi och politik som kultur och ideologi kom att vara bestämmande för den vidare utvecklingen. Historien om det moderna samhället blir därför historien om den kapitalistiska ekonomins segertåg och den västerländska parlamentariska demokratins uppstigande till att bli den universella modellen för politiska system, men även om ”det västerländska tänkandets” erövring av världen. Trots tillfälliga bakslag och tillfälliga alternativ i form av ”den faktiskt existerande socialismen” kan ändå den moderna tiden ses som ett stort segertåg för en typ av samhälle som förespråkades av de tidiga klassiska tänkarna. Frågan är om denna epok nu är över, och vad som i så fall väntar.

Ser man till grunderna i det moderna samhället – den kapitalistiska ekonomins drivkraft efter profit, det politiska systemets legitimitet som norm och som måttstock för andra politiska system, och den västerländska rationalitetens stora genomslag i hela världen – är det helt klart att vi fortfarande lever kvar i den moderna epoken. Dessa institutioner är fortfarande lika grundläggande i nutiden som de var för femtio år sedan. Det är överhuvudtaget svårt att tänka sig något alternativ till dem, så institutionaliserade har de blivit att de inte ens kan tänkas bort. Företag måste fortfarande gå med vinst, staten samlar fortfarande in skatter och innehar monopol på våld, och vetenskapen pressas kanske mer än någonsin att leverera ”lönsamma uppfinningar”. Men ser man på denna samhällsmodellens framtid i resten av världen blir bilden mer komplex. I optimismen runt 1990 om att ”demokrati och marknad” skulle erövra världen då ”det onda imperiet” hade fallit glömde man bort en lärdom som hade dragits av moderniseringsteoretiker på 1950-talet: betydelsen av nationella traditioner i moderniseringsprocessen. Visserligen kan man erövra nya marknader och försöka ”exportera demokratin” med vapenmakt, men det är en annan sak om marknad och demokrati har blivit institutionaliserade handlingssystem som är naturliga i människors vardag. Ryssland är bara ett exempel på att den västerländska rationelle *homo economicus* och den demokratiskt sinnade *homo politicus* inte är den naturliga formen av människa. Dessutom har en ny alternativ samhällsmodell vunnit i inflytande det senaste decenniet grundad i någon form av islam inte minst i form av den extrema variant som Den Islamistiska Staten stod för. Det verkar som om denna modell nu är eller håller på att bli den viktigaste konkurrenten till det västerländska moderna samhället.

Att den moderna människans vardag har förändrats och förändras i en allt snabbare takt är inget nytt i sig; det är som Marx uttryckte en regel i det moderna samhället att "allt om är fast förflyktigas". Att identiteter nu sägs ha blivit allt mera flyktiga är bara en konsekvens av detta, och även denna utveckling inleddes för länge sedan. Vad som kan sägas vara nytt är omfattningen av det som påverkar och formar oss till de människor vi blir i det senmoderna eller postmoderna samhället. Föreställningar, tankar och idéer formas alltid i relation till en värld, och idag är denna värld mer komplex och mångfasetterad än någonsin. Inte heller det är i och för sig något nytt, för en bonde på 1700-talet kunde närmaste stad upplevas som kaotisk och främmande. Men frågan är om människor orkar förhålla sig till all den mängd av information som nu sköljer över oss via olika former av media och datorn. Kan det också vara så att den ekonomiska rationaliteten som drivit fram så stora förändringar i det moderna samhället nu börjar nå sina egna gränser? En idé som fördes fram under upplysningen, och som sedan fått många anhängare, är att människan är helt formbar utifrån de sociala omständigheter hon lever i. Ett rationellt organiserat samhälle borde därför forma rationellt tänkande människor. Detta gäller vare sig rationaliteten handlar om den ekonomisk rationelle individen i väst eller den byråkratiskt planerade politiska rationaliteten under socialismen. Men människor är så mycket mer än den rationelle aktören i övergripande handlingssystem. Hon lever också, som bland annat Habermas påpekat, i en personlig livsvärld med känslomässiga relationer till konkreta andra, och det är där som den personliga världsbilden och identiteten formas. Många pekar, liksom Giddens, på de effekter som de institutionella nutida formerna får på dagens människor i form av splittring, förvirring och en uttalad ambivalens, samtidigt som reflektioner över livet har ökat. Det är här, i mötet mellan det moderna samhällets grundläggande institutioner och den moderna människans anpassbarhet till dessa institutioner som det moderna samhällets framtid avgörs.

Dagens situation kan uttryckas med Jean-Paul Sartres ord: "Vi lever i en paradoxal tid. Aldrig tidigare har vi haft så många maskiner för att underlätta arbetet och få tid till annat, men aldrig har vi haft så ont om tid." Den moderna människans främsta kännetecken är hennes jakt på tid, att få tid till allt det man skulle vilja göra. Eftersom detta är ett uttryck för rationalitetens jakt på effektivitet ligger det i det moderna samhällets grund att hela tiden sträva efter effektivitet. Frågan är hur effektiva människor kan bli, eller om det finns gränser även för detta. Skulle människorna kunna återta kontrollen över systemens "kolonisations av livsvärlden" kan kanske det moderna samhället övergå i ett neomodernt samhälle där den ekonomiska rationaliteten inte blir helt bestämmande för andra samhällssektorer. Hur ett sådant samhälle skulle se ut eller om det är bättre eller sämre än det nuvarande går inte att sja om. Det får bli en uppgift för framtiden att visa.

Referenser

- Francis Fukuyama (1989) "Have We Reached The End of History?", i *National Interest*
- Giddens, Anthony (1999) *Tredje vägen: Om socialdemokratins förnyelse* (Stockholm: Atlas)
- Gilman, Nils (2003) "Modernization Theory, the Highest Stage of American Intellectual History", i David C. Engerman m.fl.: *Staging Growth: Modernization, Development, and the Global Cold War* (Amherst and Boston: University of Massachusetts Press)
- Linz, Juan J. & Stepan, Alfred (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press)
- Marx, Karl (1949) *Filosofins elände* (Stockholm: Arbetarkultur)
- Månson (1987) *Från Marx till marxism: En studie av Karl Marx och marxismens framväxt* (Göteborg: Röda bokförlaget)
- Månson (2016) *Båten i parken: Introduktion till samhällsstudier* (Lund: Studentlitteratur)

